

В.В. Петренко

Визначення ролі і місця екологічних послуг у їх загальній системі

Визначено роль і місце екологічних послуг у їх загальній системі: проведено системний аналіз існуючих поглядів на класифікацію послуг, уточнено на цій основі значення та місце екологічних послуг на ринку, визначено рівні формування екологічної інфраструктури ринку.

Сфера послуг сьогодні є однією з найперспективніших галузей економіки, що швидко розвивається. Вона має значну вагу у суспільному виробництві. Досить зазначити, що в розвинутих країнах частка сфери послуг у валовому внутрішньому продукті становить 60-70%. На жаль, в Україні цей показник дещо менший і становить близько 40%. Майже всі суб'єкти господарювання тією чи іншою мірою надають послуги. Функціонування ринку послуг є досить перспективним. Нова економічна революція привела до його успішного розвитку, розширення і модифікування. Відбулися значні зміни в структурі послуг.

В Україні існують певні перекоси і диспропорції в розвитку сфери послуг, які ми отримали в спадщину. Однією з теоретичних засад політичної економії соціалізму була концепція непродуктивного характеру праці в сфері послуг, що, в свою чергу, призвело до недооцінки ролі сфери послуг у створенні валового внутрішнього продукту.

Попит на послуги в Україні зростає. Необхідність розвитку ринку послуг пов'язана із зростанням добробуту, збільшенням вільного часу, з ускладненням товарів, що потребують обслуговування. Галузі сфери послуг дуже різноманітні, що надає їм можливості зайняти в економіці країни особливе місце.

В сучасних еколого-економічних умовах особливо необхідним є поширення екологічних послуг. Екологічні фактори все більше впливають на цілі підприємницької діяльності, тому охорона довкілля є важливим економічним завданням. З огляду на це можна зазначити, що екологічні послуги повинні бути одним із найпоширеніших видів спеціалізованих послуг. Вони надаються у галузі охорони навколишнього природного середовища, природокористування, екологічної безпеки тощо.

Однак у вітчизняній науці недостатньо висвітлено саме поняття екологічної послуги як економічної категорії. Це пов'язано з тим, що екологічні послуги на певному сегменті ринку перебувають як об'єкт підприємницької діяльності і водночас вони є суб'єктом становлення розвитку інших суб'єктів підприємницької діяльності. Постає питання більш детального висвітлення як самого поняття „екологічна послуга”, так і систематизації та класифікації послуг даної категорії. Вирішення цієї проблеми дозволить розробити систему заходів цілеспрямованого стимулювання процесів екологізації економічного розвитку України.

Метою роботи є визначення ролі та місця екологічних послуг у їх загальній системі. Завданнями роботи є проведення системного аналізу існуючих поглядів на класифікацію послуг, уточнення на цій основі значення та місця екологічних

Петренко Вікторія Вікторівна, аспірант кафедри маркетингу Сумського державного університету.

© В.В. Петренко, 2005

послуг на ринку послуг, а також визначення рівнів формування екологічної інфраструктури.

В усіх країнах світу проблема класифікації послуг та удосконалення їх обліку є дуже важливою. Існують різні підходи до систематизації та класифікації послуг.

Вчені [5] класифікують послуги, виходячи з критерію їх відчутності або ступеня матеріальності. Одна з таких класифікацій подана на рис. 1.

Матеріальні	Нематеріальні
Ремонт машин	Прибирання
	Ресторани
Лікарні	
	Перукарні
	Готелі
Консультації	
	Освіта

Рисунок 1 – Класифікація послуг за ступенем їх нематеріальності

Одна з існуючих класифікацій послуг за ступенем відчутності подана в роботі [11] (табл. 1).

Таблиця 1 – Класифікація послуг за ступенем відчутності

Основний клас послуг	Сфера послуг
1. Відчутні дії, спрямовані на тіло людини	Охорона здоров'я, пасажирський транспорт, салони краси і перукарні, спортивні заклади, ресторани і кафе
2. Відчутні дії, спрямовані на товари та інші фізичні об'єкти	Вантажний транспорт, ремонт і утримання обладнання, охорона, підтримання чистоти і порядку, пральні, хімчистки, ветеринарні лікарні
3. Невідчутні дії, спрямовані на свідомість людини	Освіта, радіо, телевізійне мовлення, інформаційні послуги, театри, музеї
4. Невідчутні дії з невідчутними об'єктами	Банки, юридичні і консультаційні послуги, страхування, операції з цінними паперами

Серед різноманіття послуг автор [11] виділяє типи та різновиди послуг, подані в табл. 2.

Компанії, що працюють в сфері послуг, проводять класифікаційну політику, засновану на використанні аналітичної матриці типу відомої матриці Бостонської

консультаційної групи, але зі специфічними параметрами [5]. До специфічних параметрів можна віднести наприклад, ступінь участі персоналу у встановленні контактів з клієнтами і ступінь участі клієнта в обслуговуванні (рис. 2).

Класифікація послуг використовується в міжнародній торгівлі з метою спрощення їх врахування, що дозволяє віднести серію послуг одного виду до певної категорії і розрахувати частку цієї категорії в загальному обсязі послуг [4].

Послуги займають місце з 4-ї по 9-ту категорію в офіційній класифікації товарів міжнародної торгівлі і складають такі шість груп:

- 1) комунальні послуги і будівництво;
- 2) оптова і роздрібна торгівля, ресторани і готелі, туристичні бази і кемпінги;
- 3) транспортування, збереження і зв'язок, фінансове посередництво;
- 4) оборона та обов'язкові соціальні послуги;
- 5) освіта, охорона здоров'я та суспільні роботи;
- 6) інші комунальні, соціальні та особисті.

Таблиця 2 – Типи послуг та їх різновиди

Тип послуг	Різновид послуг
1. Ділові: а) виробничі; б) розподільчі; в) функціональні	Ремонт і обслуговування обладнання, лізинг, інжиніринг. Торгівля, транспорт, зв'язок. Консалтингові, фінансові, банківські, маркетингові, рекламні, страхові
2. Соціальні	Освіта, культура, радіо, телебачення, медицина
3. Приватні: а) масові споживчі; б) індивідуальні	Організація дозвілля, комунальні послуги. Медичні, психологічні, туристські

Ступінь участі клієнта в	Високий	Самообслуговування	Ремонт обладнання. Утримання житла
	Низький	Хімчистка	Ремонт побутової техніки
		Низький	Високий
Ступінь контакту з клієнтами			

Рисунок 2 – Сегментація послуг залежно від ступеня участі у обслуговуванні клієнтів і контакту з ними агентів підприємства

Існує безліч доволі різноманітних послуг, тому в аналітичних цілях їх групують за різними ознаками. У Світовому банку прийнято підхід до класифікації послуг при якому до їх складу включається також рух прибутку. При даному підході послуги поділяються на факторні та нефакторні.

Факторні – платежі, що виникають у зв'язку з міжнародним рухом факторів виробництва, перш за все капіталу і робочої сили (прибутки на інвестиції, роялті і ліцензійні платежі, зарплата, виплачена нерезидентам);

Нефакторні – транспорт, подорожі та інші не фінансові послуги.

Міжнародна торгівля послугами зосереджена переважно на нефакторних послугах. Тому такий розподіл послуг є особливо важливим при обговоренні проблем регулювання міжнародної торгівлі послугами в рамках СОТ.

Надання послуг у більшості випадків відбувається одночасно з продажем товару або здійсненням інвестицій в ту чи іншу країну. Тому відповідно до засобів доставки послуг споживачу послуги поділяються на [4]:

- послуги, пов'язані з інвестиціями – банківські, готельні і фахові послуги;
- послуги, пов'язані з торгівлею – транспорт, страхування;
- послуги, пов'язані одночасно з інвестиціями і торгівлею – зв'язок, будівництво, комп'ютерні й інформаційні послуги, особисті, культурні і рекреаційні послуги.

Існує корисний з аналітичної точки зору розподіл міжнародних угод про послуги залежно від характеру поведінки продавця і покупця послуг [4] (рис. 3).

	Споживач не переміщується	Споживач переміщується
Виробник не переміщується	Транспорт, комп'ютерні й інформаційні послуги	Подорожі (туризм), освіта і медичні послуги
Виробник переміщується	Прямі іноземні інвестиції, тимчасова трудова міграція	Подорожі в треті країни, організовані фірмами-нерезидентами

Рисунок 3 – Класифікація послуг з урахуванням факторів виробництва

Подана на рис. 3 класифікація, окрім послуги, в традиційному значенні включає в себе й рух факторів виробництва, що є носіями цих послуг.

За ознаками можливої участі в міжнародному обміні проводиться класифікація послуг іноземними спеціалістами на три групи. До першої групи належать послуги, що можуть бути об'єктом зовнішньої торгівлі, до другої – такі, що за своєю природою взагалі не можуть бути предметом експорту (соціальні, державні, індивідуальні, інфраструктурні), до третьої – послуги, що можуть вироблятися як для внутрішніх потреб, так і на експорт.

Існують й інші способи класифікації послуг. Наприклад, за кваліфікацією виконавця послуг (можуть бути надані некваліфікованими або висококваліфікованими виконавцями), за задоволенням потреб (задовольняти особисті або виробничі потреби) тощо. Також для надання деяких видів послуг необхідні великі капіталовкладення (наприклад, послуги транспорту), а інші можуть обійтися мінімальними вкладеннями у фінансові активи (консультаційні, деякі види побутового обслуговування).

Всі види послуг класифікують [7] за низкою ознак, поданих в табл. 3.

Таблиця 3 – Класифікація видів послуг

Розділ 1 Економіка природокористування і еколого-економічні проблеми

Класифікаційна ознака	Вид послуг
1	2
Сфера поширення	Населенню. Матеріальній сфері. Нематеріальній сфері. Суспільству в цілому: транспортні, інформаційні, телекомунікаційні, поштові, охорона здоров'я, експлуатаційно-обслуговуючі, торгові, фінансові, банківські, професійні (інспектування, інжинірингові, управлінські, консультаційні, аудиторські і т.д.), юридичні, правоохоронні, освітні, з обслуговування офісу (діловодство, з комп'ютеризації і т.д.), договірно-контрактні, з МТЗ і розподілу, науково-дослідницькі, фрахтові, трастові (довірчі, передача власності), рекламні, туристичні, ліцензійні, житлові та ін.

Продовження табл. 3

1	2
Призначення	Матеріальні (ремонтно-обслуговуючі і ін.). Нематеріальні – соціально-культурні (освітні, з охорони здоров'я й ін.)
Умови надання	Платні. Безкоштовні. Пільгові
Характер споживання	Індивідуальні. Колективні

В роботі [10] на базі різних концепцій подається групування більш менш функціонально однорідних груп послуг (табл. 4).

Таблиця 4 – Класифікація послуг

Ознаки групування послуг	Види послуг	Теоретична основа	Організаційний інструментарій
1	2	3	4
1 Економічний зміст	а) нематеріальні (чисті); б) матеріального характеру (послуги сфери обігу)	Марксистська концепція відтворення суспільного продукту	Класифікація галузей народного господарства
2 Призначення	а) виробничого призначення; б) невиробничого призначення	Марксистська концепція відтворення суспільного продукту	Класифікація галузей народного господарства

Розділ 1 Економіка природокористування і еколого-економічні проблеми

3 Джерела фінансування	а) платні; б) пільгові; в) безкоштовні	Марксистська концепція відтворення суспільного продукту	Класифікація галузей народного господарства
4 Характер реалізації	а) ринкові; б) неринкові	Неокласична теорія відтворення. Концепція системи національних рахунків	Класифікація видів економічної діяльності. Класифікація секторів економіки
5 Тип потреб	а) культурно-побутові і соціальні; б) суспільні (оборона, управління, охорона суспільного порядку, наука)	Концепція чистих суспільних товарів і послуг	Класифікація товарів і послуг

Продовження табл. 4

1	2	3	4
6 Характер споживання	а) особисті (індивідуальні); б) суспільні (колективні)	Концепція споживання	Рахунки системи національних рахунків
7 Різновид	Побутові, транспорту і зв'язку, послуги ЖКГ, культури, спорту, охорони здоров'я, туристсько-екскурсійні, правові, фінансові та інші	Багатофакторні концепції. Концепція системи національних рахунків	Класифікація видів економічної діяльності
8 Суб'єкти, що надають послуги	а) послуги державних установ; б) послуги підприємств інших форм власності; в) послуги фізичних осіб	Концепція управління	Організаційна структура управління. Класифікація секторів економіки
9 Форма	а) товарні; б) нетоварні	Класична теорія товарно-грошових відносин	Класифікація секторів економіки

Зрозуміло, що кожна з розглянутих класифікацій відображає одну-дві сторони такого багатогранного явища, як послуга, і відповідно інші не менш важливі її характеристики не враховуються. Проте можна зробити висновок, що кожна з класифікацій переслідує певну мету в межах розв'язання актуальних проблем, які існують у теорії, реальній економіці та суспільстві.

У світовій статистиці розподіл послуг проводиться залежно від їх внеску в обсяг і валовий продукт і збільшення зайнятості. Як зазначається в роботі [13], в США, протягом перших років XXI сторіччя частка виробництва товарів складатиме близько 20%, а послуг – 77% ВВП, а частка робіт в сфері послуг очікується на позначці 80%. Хоча в Україні частка сфери послуг у ВВП дещо менша (40%), однак сектор послуг має великий вплив на економіку.

Звичайно, виділяють торгівлю, фінанси і страхування, транспорт і зв'язок, туризм. Інші послуги відносять до категорії інших послуг [5]. Як бачимо, місце екологічних послуг в статистиці не визначено. В той же час ринок екологічних послуг є вельми важливим і таким, що динамічно розвивається.

Так, за даними Конференції ООН з торгівлі та розвитку (Женева, 20-22 липня 1998 р.), розмір світового екологічного ринку досяг у 1996 р. близько 452 млрд. дол. у формі доходів, отриманих приватними компаніями та органами приватного сектору. Половина цієї суми припадала на оплату послуг, тоді як друга половина практично порівну розподілялася між продажем обладнання і продажем екологічних ресурсів – таких, як водні ресурси, енергія та відновлювані матеріали [8].

За оцінками декількох організацій, розмір світового екологічного ринку зростає на 5% щорічно. Середньорічний приріст екологічного ринку для держав Східної Європи (в тому числі СНД) очікується в розмірі 1,2% (1,1 млрд. дол.) [3]. З певною ймовірністю можна стверджувати, що аналогічна картина буде мати місце і в Україні.

Як зазначається в роботі [9], між структуроутворюючими видами екологічних послуг існує прямий і зворотний зв'язок. Рівень розвитку одного виду визначає рівень його споживання, вплив на інші види послуг, а в цілому й рівень розвитку ринку екологічних послуг.

Основними елементами ринку екологічних послуг є [9]:

- виготовлення, встановлення та експлуатація природоохоронних споруд за замовленням;
- розробка екологізованих технологій та обладнання;
- переробка, транспортування та захоронення відходів, ліквідація токсичних відходів;
- виробництво екологічно чистих продуктів;
- екологічний аудит та екологічна експертиза;
- екологічне страхування та кредитування;
- ліцензування природоохоронної діяльності;
- екологічна освіта та пропаганда.

Розглядаючи ринок екологобезпечних товарів та послуг, що охоплює сегмент економіки, продукція якого використовується як для забезпечення і підтримання екологічної безпеки населення, так і для підвищення її рівня, до послуг, що надаються на ринку, належать [8]: послуги із забезпечення екологічної безпеки (включаючи розробку і впровадження відповідних природозахисних і енергозберігаючих технологій), підвищення рівня екологічної освіти, широкий спектр проектних, аналітичних, експертних і консалтингових послуг тощо.

В роботі [2] констатується, що до найбільш поширених у міжнародній практиці видів екологічних послуг належать послуги з екологічного менеджменту,

консалтингу, аудиту, сертифікації, страхування, маркетингу, лізингу та комплексні послуги з екологічної модернізації підприємств.

В Україні формується галузь екологічної індустрії, але вона не зможе ефективно функціонувати без розвитку ринку екологічних послуг, який сприяє створенню екологічної інфраструктури.

Є також класифікація підприємств сфери послуг [1] за наведеними в табл. 5 ознаками.

Подана в табл. 5 класифікація є умовною, оскільки процес формування та розвитку екологічної інфраструктури в умовах ринку є динамічним та чутливим до кон'юнктури.

На сучасному етапі основною рушійною силою суспільного розвитку є потреби людей. Дедалі все більше людей починають усвідомлювати необхідність в екологічних товарах і в суспільстві починає поширюватися інтерес до таких видів товарів, який, в свою чергу, перетворюється на попит, якщо має підкріплення фінансовими можливостями. Згідно з роботою [6] до основних компонентів відтворювального механізму екологізації народногосподарського комплексу віднесені:

- відтворення екологічного попиту;
- відтворення екологічно орієнтованої виробничої основи;
- відтворення екологічно орієнтованих людських факторів;
- відтворення мотивів екологізації.

Таблиця 5 – Класифікація підприємств сфери екологічних послуг

Ознака класифікації	Вид послуг	Підприємства сфери екологічних послуг та їх функції
1	2	3
Вид власності	Державні	Органи законодавчо-нормативного забезпечення; об'єднання та служби для вирішення міжрегіональних та загальнодержавних питань з охорони навколишнього середовища; наукові та навчальні центри для розробки науково-методичного, технологічного, кадрового забезпечення; центри з підготовки та перепідготовки фахівців; центри з ліцензування, метрології, стандартизації та сертифікації; центри зі зв'язків з громадськістю
	Громадські	Партії, добровільні громадські екологічні об'єднання; дитячі організації, студентські організації
	Приватні	Маркетингові, страхові організації; експертно-консалтингові фірми, екобанки, аудиторські фірми; сертифікаційні центри; транспортні організації; підприємства з утилізації відходів; еколізингові та інформаційні центри

Вид ринку, на який орієнтується підприємство	Ринок підприємств (ділові послуги)	Експертно-консультаційні центри (оцінка життєвого циклу продукції, екоконтроль, екосертифікація, екофранчайзинг, еколізинг, екологічна інвентаризація, розробка декларації про екологічну діяльність), аудиторські фірми; маркетингові центри, фінансові організації, підприємства з організації ефективної доставки, налагодження, продажу, повернення продукції; підприємства для утилізації відходів та сміття, проектні організації (заліснення, озеленення); кадрові агентства
	Споживчий ринок	Інформаційні центри, рекламні, організації з персонального продажу, освітні, виховні, центри просвітницькі і зі зв'язків із громадськістю; страхові фірми
	Органи державного управління	Організації, що формуються із ресурсоутворюючих систем на замовлення органів державного управління для збору та обробки інформації, розробки та регламентацій з природокористування; для аналізу та прогнозу діяльності природокористувачів, для екологічного моніторингу
Періодичність надання	Постійні	Підприємства з утилізації відходів та сміття; інформаційні центри; освітні, виховні організації; заклади для надання наукових, законодавчих, нормативно-методичних консультацій; державні організації з охорони навколишнього середовища
	Періодичні	Страхові, сертифікаційні, аудиторські, консультаційні, фінансові, маркетингові організації, кадрові агентства
	Разові	Франчайзингові, лізингові, екомаркування

Мельник Л.Г. [9] визначає екологічний товар як вироби та послуги, що знижують інтегральний екологічний вплив у розрахунку на одиницю сукупного суспільного продукту.

Багато вчених не розмежовують вироби та послуги, тому що як одні, так і інші виступають як товари. Західні вчені [14] відмовилися від розмежування товарів та послуг. Було констатовано, що такий розподіл не має сенсу з економічної точки зору.

В роботі [12] подана класифікація товарів екологічного призначення за кількома ознаками:

- залежно від основних функцій їх спрямування;
- залежно від ставлення до досягнення пріоритетних цілей екологічної політики;
- залежно від ставлення до процесів екодеструктивного впливу;
- залежно від стадій циклу „виробництво-споживання”.

Розглянемо більш детально подані класифікації. У класифікації товарів екологічного призначення залежно від основних функцій їх спрямування виділяються такі функції призначення: адміністративна, наукова, виробнича, експлуатаційна, організаційно-менеджерська, сервісно-торгова, освітньо-

просвітницько-виховна, урбаністична, природоуправлінська, культурно-мистецька, інформаційна, аудиторська, фінансово-економічна, соціально-психологічна, охорони здоров'я.

Класифікація залежно від ставлення до пріоритетних цілей дозволяє подивитися на товари екологічного призначення під дещо іншим кутом зору. Так, еволюцію екологічної політики в залежності від екологічних потреб можна пов'язати з такими чотирма основними стадіями:

- розвиток засобів захисту навколишнього середовища від процесів його порушення (забруднення);
- екологічне удосконалення технологічних систем без зміни переважної структури видів продукції;
- заміна екологічно несприятливих товарів на екологічно більш ефективні еквіваленти в межах існуючого стилю життя зі значним підвищенням ефективності всіх стадій життєвого циклу виробів і послуг;
- виробництво і споживання виробів і послуг, що докорінно змінюють стиль життя.

За класифікацією товарів залежно від ставлення до процесів екодеструктивного впливу їх можна умовно поділити на три групи:

- товари, що безпосередньо впливають на процеси екодеструктивної дії;
- товари непрямого впливу на процеси екодеструктивної дії;
- товари заміщення екологічно несприятливого попиту (сприяють зменшенню попиту на екологічно несприятливі товари і збільшення попиту на екологічно досконаліші або менш ресурсомісткі вироби і послуги).

Класифікація товарів залежно від стадій „виробництво-споживання” дає змогу дійти висновку про необхідність зниження екологічного преса. Тобто це і відмова від споживання найбільш збиткоємних видів продукції, і підвищення ефективності виробництва, і, нарешті, зниження матеріально-енергетичного обсягу споживання товарів.

В формуванні екологічної інфраструктури ринку можна виділити такі рівні: підприємство, регіон, держава та міждержавний рівень. Як вже зазначалося, важливу роль у формуванні інфраструктури відіграють саме послуги, без яких ефективне її функціонування неможливе. Тож, на нашу думку, на всіх рівнях формуються певні організаційно-економічні структури з надання послуг для вирішення екологічних проблем (рис. 4). Тобто має місце своєрідна ієрархічність та підпорядкованість структур з надання послуг екологічної спрямованості.

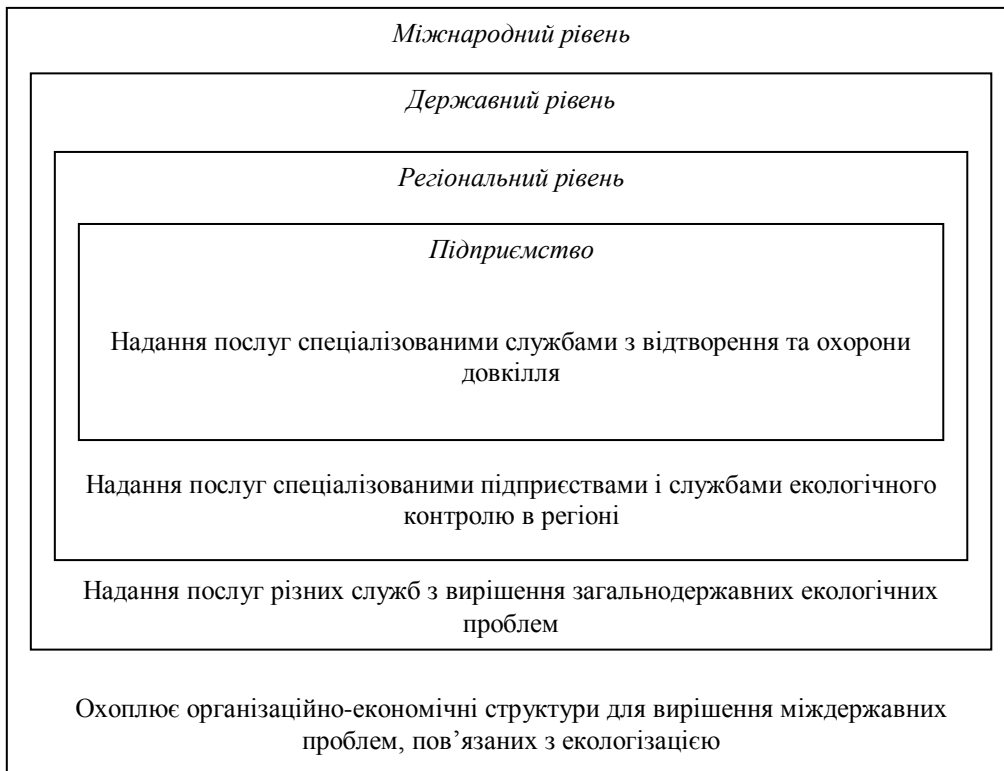

Рисунок 4 – Рівні формування екологічної інфраструктури ринку

В статті розглянуто загальні класифікації послуг та подані деякі види класифікацій екологічних послуг.

На думку автора, екологічні послуги можна класифікувати:

- за основними компонентами відтворювального механізму екологізації народногосподарського комплексу;
- за ресурсотворюючими системами (водні, лісові і т.д.).

В контексті актуальних проблем, що стоять перед економікою України, постає питання як визначення суті екологічних послуг, так і їх класифікації.

У процесі еволюційно-інноваційного розвитку суспільства виникає багато нових різноманітних видів послуг екологічного спрямування. Аналізуючи тенденції до об'єднання деяких видів послуг, які були відособлені, можна зауважити, що процес обслуговування набуває більш комплексного характеру.

З огляду на зазначене, виникають досить значні труднощі при спробі віднесення нових видів послуг до тієї або іншої категорії, ускладнюється статистичне врахування і можливості державного регулювання, виникає потреба розробки нової класифікації послуг. Ці та інші проблеми переконують багатьох дослідників у тому, що необхідно відмовитись від галузевого принципу класифікації послуг і виконувати групування господарської діяльності відповідно до її приналежності конкретному виду послуг.

В роботі визначено роль і місце екологічних послуг у їх загальній системі: проведено системний аналіз існуючих поглядів на класифікацію послуг, уточнено на цій основі значення та місця екологічних послуг на ринку, визначено рівні формування екологічної інфраструктури ринку.

Подальші розробки автор планує присвятити формуванню критеріальної бази діагностики екологічних послуг.

- 1 *Вічевич А.М., Вайданич Т.В., Дідович І.І. Дідович А.П. Екологічний маркетинг: Навч. посібник.* – Львів: УкрДЛТУ, 2002. – 248 с.
- 2 *Екологічне підприємство: Навчальний посібник/В.Я. Шевчук, Ю.М. Саталкін, В.М. Навроцький та ін.* – К.: Мета, 2001. – 191 с.
- 3 *Ілляшенко С.М. Економічні аспекти пошуку цільових ринків: сегментація, оцінка ризику, економічний інструментарій.* – Суми: ВВП “Мрія-1” ЛТД, 1997. – 156 с.
- 4 *Коваленко Ю.О., Румянцев А.П. Міжнародна торгівля послугами: Навчальний посібник.* – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 112 с.
- 5 *Маркова В.Д. Маркетинг услуг.* – М.: Финансы и статистика, 1996. – 128 с.
- 6 *Мельник Л.Г. Екологічна економіка: Підручник.* – 2-ге вид., випр. і доп. – Суми: ВТД „Університетська книга”, 2003. – 348 с.
- 7 *Мишин В.И. Исследование систем управления: Учебник для вузов.* – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 527 с.
- 8 *Потапенко Н. Особливості формування ринку екологобезпечних товарів, технологій та послуг в Україні//Економіка України.* – 2001. – № 8. – С. 28-33.
- 9 *Селезньова Л.В. Формування ринку екологічних послуг в економіці України: Дис. ... канд. екон. наук: 08.01.01.* – К., 2001. – 200 с.
- 10 *Сидорова А.В. Методи аналізу і прогнозування розвитку підприємств сфери послуг: Дис... д-ра. екон. наук: 08.06.01.* – Донецьк, 2003. – 305 с.
- 11 *Ткаченко Л.В. Маркетинг послуг: Підручник.* – Київ: Центр навчальної літератури, 2003. – 192 с.
- 12 *Формування на території Сумської області ЕКОПОЛІСа – науково-виробничо-освітнього комплексу з виробництва і реалізації товарів екологічного призначення (концептуальні положення).* – Суми: ВТД „Університетська книга”, 2003. – 36 с.
- 13 *Хаксвер К., Рендер Б., Рассел Р., Мердик Р. Управление и организация в сфере услуг.* – 2-е изд./Пер. с англ. под. ред. В.В.Кулибановой. – СПб.: Питер, 2002. – 752 с.
- 14 *Херберт Ворачек. О состоянии „теории маркетинга услуг”//Проблемы теории и практики управления.* – 2002. – № 1. – С. 99-103.

Отримано 02.02.2005 р.

В.В. Петренко

Определение роли и места экологических услуг в их общей системе

Определено роль и место экологических услуг в их общей системе: проведен системный анализ существующих взглядов на классификацию услуг, уточнено на этой основе значение и место экологических услуг на рынке, определены уровни формирования экологической инфраструктуры рынка.